

Adam Lityński

Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu
e-mail: adamlityn@interia.pl

ORCID 0000-0003-0899-9130

DOI: 10.15290/mhi.2019.18.01.01

Rozejmy i traktaty Wielkiej Wojny na Wschodzie

ABSTRAKT

Pierwszym traktatem pokojowym w I wojnie światowej był separatystyczny traktat Rosji bolszewickiej z państwami centralnymi. Zawarty został 3 marca 1918 r. w Brześciu Litewskim. Już 13 listopada 1918 r. Rosja bolszewicka wypowiedziała separatystyczny traktat brzeski. Armia Czerwona ruszyła na zachód. Celem było zanieśenie rewolucji komunistycznej do Niemiec i innych krajów.

ABSTRACT

Truces and treaties of the Great War in the East

The first peace treaty in World War I was the separatist treaty between Bolshevik Russia and the Central Powers. It was concluded on March 3, 1918 in Brest Litovsk (Brześć Litewski). On November 13, 1918 Bolshevik Russia terminated the separatist Treaty of Brest-Litovsk. The Red Army started moving west. The aim was to introduce the communist revolution to Germany and other countries.

Słowa kluczowe: Rosja bolszewicka, narody, prawdziwy koniec Wielkiej Wojny

Key words: Bolshevik Russia, nations, true end of the Great War

Rok 1917: O roku ów...!

Gdyby nasz Wieszcz dożył XX stulecia, to tytuł księgi jedenastej epepei pewnie odnosiłby właśnie do roku 1917, roku który ostatecznie rozbijał w puch strukturę polityczną Europy Środkowej i Wschodniej ustabilizowaną od stu długich lat. Ale jak to z wojnami bywa, zawsze toczą się one nie tak, jak to przynajmniej znaczna część stron do wojny przystępująca sobie wyobrażała. Ta miała być krótka.

Kiedy wybuchała Wielka Wojna, między Imperium Rosyjskim a państwami centralnymi nie było nic, zaś Imperium Rosyjskie rozciągało się od Kalisza i Sosnowca po Władywostok, Kamczatkę, Cieśninę Beringa i dopiero od niedawna (1867 r.) nie sięgało dalej – na trzeci kontynent ziemskiego globu. W dekadę po „wielkim wybuchu” środkowa i wschodnia część mapy politycznej Europy niczym nie przypominała poprzedniej. Powstaje przy tym pytanie o to, kiedy Wielka Wojna się skończyła, bo wszak między Wisłą a Władywostokiem trwała jeszcze długo po rozejmie w lasku Compiègne i nawet długo po konferencji pokojowej w Wersalu. A przecież w pewnym okresie (po 3 III 1918) mogło się wydawać, że właśnie tu – na wschodzie, na gigantycznych obszarach byłego już Imperium Rosyjskiego Wielka Wojna zakończy się najszybciej; wszak w lutym i marcu 1918 r. zawarte zostały pierwsze traktaty pokojowe tej wojny. W rzeczy samej – z militarne go punktu widzenia – zarówno zachodni alianci, jak i państwa centralne już z końcem pierwszego roku działań zbrojnych w Europie spodziewali się upadku Rosji po jej koszmarnych klęskach na froncie europejskim (nie dotyczy kaukaskiego). Państwa centralne (Rzesza) zaś stale szukały nie tylko militarne go, ale i polityczne go sposobów, by zawrzeć ze wschodnim gigantem na glinianych nogach separatystyczny pokój. Niemcy gotowe były to uczynić kosztem swojego sojusznika – Imperium Osmańskiego, też chorego giganta na glinianych nogach. Całkiem niespodziewanie sytuacja polityczna uległa diametralnej zmianie w wyniku rewolucji w Rosji. Wnikliwy obserwator, ale i aktywny uczestnik wydarzeń Michał Römer już we wrześniu 1916 r. pisał w swoim dzienniku: „Ta wojna światowa (...) obnażyła pierwotną dzikość i wszystkie poziome instynkty natury ludzkiej, obnażyła je w strasznej grozie rzeczywistości. Jak pojedynczy ludzie, tak narody, społeczeństwa i państwa na wojnie – stali się pospolitymi bandytami. (...) Żadne umowy, żadne zobowiązania, żadne zasady już więcej nie wiążą”¹.

Preludium: rewolucja w Rosji i rokowania brzeskie

Rewolucja lutowa 1917 r. zmiotła wszystko, co do tego czasu było w Rosji z urzędne go ustrojowe go. Powstał liberalny Rząd Tymczasowy i Piotrogrodzka

¹ M. Römer, *Dzienniki*, t. 3: 1916–1919, Warszawa 2018, s. 193.

Rada, ale kto władał rewolucją? „Czy ktokolwiek mógłby próbować rządzić Rosją w 1917 roku bez wiary w cuda?”². Rewolucja lutowa przyniosła m.in. zmianę nastrojów i to tak w Rosji, jak i w gabinetach rządowych. Rząd Tymczasowy pospieszył z deklaracjami dotrzymania zobowiązań sojusznicznych i kontynuowania wojny, w szczególności nie zawierania odrębnego pokoju. Osiem miesięcy Rządu Tymczasowego to jedyny w dziejach Rosji okres wolności politycznej. Rosja „nie zawdzięczała jednak tej wolności jakiemukolwiek łaadowi prawnemu, ale temu głównie, że żadna siła społeczna nie panowała nad sytuacją.”³.

Lenin w Szwajcarii dowiedział się o wydarzeniach i wraz z towarzyszami skorzystał z niemieckich pieniędzy i niemieckiej pomocy, by dotrzeć do Rosji. „Niemcy bardzo sprytnie przesłali te zjadliwe zarazki choroby, od której może paść cała Rosja, jak przewidywał Hall. Według niego był to zapewne środek skuteczniejszy od gazów trujących czy broni bakteriologicznej, gdyż środek ten stanowi zarazki nieuchwytny, atakujące nie ciało, ale mentalność i duszę ludzką. Wysłańcami okazali się Władimir Lenin, Radek, Łunaczarski i Lew Bronstein-Trocki.”⁴ – po latach pisał we wspomnieniach Mieczysław Jałowiecki, litewsko-rosyjsko-polski arystokrata i aktywny uczestnik wydarzeń.

W warunkach pełnej anarchii zdyscyplinowani i dobrze przygotowani bolszewicy z łatwością zdobyli w stolicy władzę. Dokonali przewrotu z hasłami społecznymi, ale od pierwszych tygodni przyszło im zmierzyć się przede wszystkim z problemami narodowymi, które narastały z lawinową szybkością głównie jako skutek tłumionych, a narastających od XIX stulecia nacjonalizmów. Lenin zaś nie dopuszczał myśli o oderwaniu się od Rosji narodów nierosyjskich; nie uważał za możliwe, by Rosja rozpadła się⁵.

Rosja, niezależnie od tego kto sprawował rządu, od 1917 r. nie była w stanie prowadzić wojny światowej. Rozumiał to dobrze Lenin. Już 26/13 XI 1917 r. sowiecki rząd – Rada Komisarzy Ludowych [RKL], (komisarz Mikołaj Krylenko) drogą radiową zapytała gen. Ericha Ludendorffa czy strona niemiecka byłaby skłonna niezwłocznie podjąć rozmowy pokojowe; równie niezwłoczna była – po uzyskaniu akceptacji urzędu kanclerskiego – odpowiedź. 2 grudnia delegacja sowiecka z Adolfem Joffe na czele przekroczyła linię frontu i nazajutrz w Brześciu Litewskim rozpoczęły się rokowania, najpierw w kwestii zawieszenia broni. 15/2 XII 1917 r. wojskowi przedstawiciele armii niemieckiej, austro-węgierskiej, bułgarskiej i tureckiej podpisali rozejm, który wchodził w życie 17 XII w południe na całym europejskim froncie wschodnim oraz na froncie kaukaskim. W trzy dni później rozpoczęto rokowania pokojowe, którym

² To podobno idea księcia Lwowa. O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, tłum. B. Hrycak, Wrocław 2009, s. 377.

³ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988, s. 746.

⁴ M. Jałowiecki, *Na skraju Imperium i inne wspomnienia*, Warszawa 2017, s. 329.

⁵ M. Waldenberg, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee*, Warszawa 1992, s. 251.

od 9 I 1918 r. w delegacji radzieckiej przewodził Lew Trocki. Od początku delegacja sowiecka usiłowała uczynić stół rokowań stołem agitacji rewolucyjnej: na wstępie Joffe w długim wystąpieniu zażądał pokoju bez aneksji i odszkodowań, a więc wycofania wojsk z zajętych w czasie wojny terytoriów. Dla formalnego uzyskania kompromisu strony zgodziły się na to kryterium pod warunkiem, iż państwa zachodnie przyjmą takie same zasady. Strona niemiecka oświadczyła też, że Niemcy nie zamierzają dokonywać aneksji przemocą, ale jeżeli jakieś narody dawnego Imperium Rosyjskiego zechcą się przyłączyć do Rzeszy lub innego państwa, to nie będzie to wszak aneksją⁶.

Warto pamiętać, że natychmiast po abdykacji cara na Ukrainie silnie wystąpił ruch narodowy⁷, utworzone zostały narodowe władze – Ukraińska Centralna Rada – które wyrażały ambicje niezależności co najmniej w formie najpierw autonomii, a następnie równorzędnego sfederowania z Rosją; niekiedy wśród polityków pojawiały się głosy żądające pełnej suwerenności. Ukraina w części pod panowaniem rosyjskim była najbardziej gigantycznym spichlerzem żywnościowym. Ponadto przez Ukrainę rozciągała się linia frontu liczącego ponad sześćset kilometrów⁸. Rewolucja październikowa w Piotrogradzie wydała na świat momentalnie *Dekret o pokoju*⁹, a wkrótce (15/2 XI 1917) *Deklarację praw narodów Rosji*¹⁰. Oba te dokumenty mogły wzbudzić nadzieję dla realizacji narodowych aspiracji Ukraińców. Toteż już w pięć dni później (20/7 XI 1917) Centralna Rada, w *III uniwersale*, proklamowała powstanie niezależnej Ukrainy

⁶ J. Pajewski, „Mitteleuropa”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie I wojny światowej*, Poznań 1959, s. 286.

⁷ W swoim dzienniku, pod datą 2 XII 1917 r., Michał Römer zapisał swoje refleksje tymi słowami: „Ale Ukraina! Była tak zasymilowana, tak się nieznacznie różniła od powszechności rosyjskiej. Ukrainizm był w Rosji raczej prowincjonalizmem niż odrębną sprawą narodową. Poza małą garstką patriotów-separatystów zdawało się, że Ukraińców w znaczeniu narodowym w Rosji nie ma i że w każdym razie masa ludowa Ukrainy jest zupełnie na hasła ukraińskie obojętna. Tymczasem w ostatnim roku, już po marcowy przewrocie państwowym w Rosji, sprawa ukraińska wybuchła z taką siłą i tak wielkimi krokami dążyć zaczęła do własnego bytu państwowego, że było to po prostu zdumiewające. (...) Dziś oto Ukraina staje się już państwem, i to państwem o wielkich wymiarach, z którym się trzeba będzie liczyć. Szczęść Boże, piękna Ukraino! Czy też obudzi się wreszcie za innymi i biedna, znękana, spóźniona Białoruś? Taka zawsze senna, bierna, a słodka!” M. Römer, op. cit., t. 3, s. 525.

⁸ В. Голубко, *Армія Української Народної республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу*, Львів 1997, s. 24, passim; W. Hołubko, A. Lityński, *Na gruzach imperium. Ukraina po upadku cesarstwa rosyjskiego: od rewolucji lutowej 1917 do traktatu brzeskiego 1918*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2017, z. 1, s. 89-90.

⁹ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1957, s. 9-11; *История советской конституции (в документах) 1917–1956*, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957, s. 44-47. Są publikacje w języku polskim, ostatnio m.in. w: *Powszechna historia ustroju. Wybór źródeł*, wyd. A. Bereza, A. Fermus-Bobowiec, Wiesław P. Tekely, W. Witkowski, Warszawa 2015, s. 494-496.

¹⁰ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 19-20; *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 57-58; *Powszechna historia ustroju. Wybór źródeł...*, s. 498-499.

skiej Republiki Ludowej [URL] w federacyjnym związku z Rosją¹¹. Bolszewicki zamach stanu w Piotrogradzie wywołał postępującą aktywizację bolszewików na terenie całej Ukrainy. Bolszewicy utrzymali się w Charkowie (gdzie proklamowali 24/25 XII 1917 Ukraińską Ludową Republikę Radziecką), w miastach Zagłębia Donieckiego i niektórych innych¹².

W styczniu 1918 r. na wieść o ograniczeniu spożycia zwłaszcza mąki oraz podwyżce cen tytoniu przez całe Austro-Węgry przetoczyła się duża fala strajków i manifestacji. Ledwie udało się protesty w monarchii c.k. załagodzić, a potężna fala (ponad milion ludzi) groźnych strajków objęła wszystkie duże miasta Rzeszy; w Berlinie ogłoszono stan oblężenia i wprowadzono sądy wojenne i to dopiero strajk złamało¹³. W końcowym okresie wojny w tych krajach po prostu głodowano. Od czasu strajków styczniowych 1918 r. władze państw centralnych obawiały się także widma rewolucji u siebie. Tymczasem w Brześciu bolszewicy przeciągali negocjacje i wiele wskazywało, iż układu nie zechcą podpisać. Tego rodzaju manewry dawały stronie rosyjskiej sytuację względnie zgrabną: działania wojenne się nie toczyły, ale pokoju separatystycznego łamiącego układy z Ententą nie zawierali. Zwolennikiem takiej koncepcji był zwłaszcza przewodniczący delegacji sowieckiej – Trocki, który oficjalnie oświadczył (10 II 1918 r.), że strona rosyjska wprawdzie nie podpisze traktatu, ale stan wojny z państwami centralnymi uważa za zakończony¹⁴. Łącznie tu leżą przyczyny dopuszczenia delegacji URL do obrad w Brześciu, chociaż jej władze kontrolowały już tylko niewielką część terytorium kraju, gdzie coraz silniejsi byli bolszewicy. Była to więc forma nacisku na Rosjan, a ponadto strona niemiecka – po wahaniach (umiarokowani politycy w Berlinie i „jastrzębie” wojskowi) – zdecydowała się wykorzystać sytuację celem opanowania całej Ukrainy oraz zajęcia Estonii.

Traktat brzeski z Ukrainą

Dla możliwości zawarcia traktatu międzynarodowego Ukraina musiała przestać pozostawać w jakimkolwiek związku państwowym z Rosją, toteż tuż przed ewakuacją z Kijowa Centralna Rada 22/9 I 1918 r. proklamowała Ukraińską Republikę Ludową niezależnym i suwerennym państwem; URL została uznana przez państwa centralne i ich sojuszników Turcję oraz Bułgarię, a 9 II 1918 r. zawarła z nimi traktat pokojowy. Traktat nazwano „chlebowym”, ponieważ Ukraina zobowiązywała się dostarczać ogromne ilości płodów rolnych i żywca.

¹¹ *Історія держави і права України, Академічний курс*, t. 1-2, red. В.Й. Тацій, А.Й. Порожин, Київ 2000, s. 50; zob. też E. Zieliński, *System konstytucyjny Ukrainy*, Warszawa 2007, s. 10.

¹² И. А. Исаев, *История государства и права России. 4-е издание*, Москва 2016.

¹³ J. Pajewski, op. cit., s. 290-291.

¹⁴ Zob. dość mętne wywody Trockiego [w:] L. Trocki, *Moje życie. Próba autobiografii*, tłum. J. Barski i S. Łukomski, Warszawa 1930, reprint Warszawa 1990, s. 424 i nast.

W zamian państwa centralne wzięły Ukrainę pod parasol ochronny przed bolszewikami, ale w istocie kraj okupowały; niemieccy sojusznicy. wprowadzili na jej terytorium prawie 450-tysięczny kontyngent wojskowy. Utworzono niemiecką straż graniczną wymierzoną przeciwko Rosji, chociaż granica z Rosją miała być dokładnie wytyczona w przyszłości. Granica z Austro-Węgrami miała pozostać na Zbruczu, ale poczyniono na rzecz Ukraińskiej Republiki Ludowej koncesje terytorialne.

W tajnym protokole do traktatu państwa centralne godziły się na włączenie Chełmszczyzny i Podlasia do Ukrainy, zaś Austro-Węgry wyrażały zgodę na połączenie w jeden kraj koronny Galicji Wschodniej i Bukowiny oraz na utworzenie autonomicznej prowincji ukraińskiej; oczywiście w ramach Austrii, bo przecież umawiające się strony liczyły na zwycięstwo państw centralnych w wojnie światowej. Zarówno sprawa oderwania Chełmszczyzny, jak i – ujawniony w maju 1918 r. - tajny traktat dotyczący ukraińskiej autonomii w Galicji Wschodniej, wywołały takie wrzenie i manifestacje oraz udany strajk powszechny ludności polskiej, że Austro-Węgry wycofały się z ustaleń tajnego protokołu unieważniając go. Ignacy Daszyński pisał w pamiętniku: „Dnia 9 lutego 1918 roku zawarły Niemcy i Austro-Węgry z «Ukraińską Republiką Ludową» traktat w Brześciu, przyznający znaczne obszary ziemi polskiej Ukrainie, aby ją zrobić w przyszłości współniczką państwa niemieckiego przeciwko Polsce. (...) Wobec tej zbrodni zakiplał wreszcie gniew narodu (...)”. Daszyński cytował swój tekst napisany i przyjęty przez Koło Polskie w Radzie Państwa: „Układ brzeski, zrodzony z ducha niemieckiego militarysty i bezsilnej obłudy dawnej dyplomacji austriackiej, ma młodą republikę ukraińską za pomocą zbrodni popełnionej wspólnie na narodzie polskim bez wojny przyłączyć do mocarstw centralnych i wytworzyć między Polakami i Ukraińcami ustawiczne źródło walki bratobójczej. (...) akt Austrii uniemożliwia dotychczasową politykę polską w państwie. (...) pierwszy układ pokojowy zapowiada im [Polakom – A.L.] nowe wojny”¹⁵.

Na arenie międzynarodowej URL stała się w efekcie postrzegana jako wróg Ententy, co musiało mieć skutki po porażce państw centralnych w wojnie: URL znalazła się w izolacji dyplomatycznej. Uznanie URL przez Sowieców miało oczywiście znaczenie kartki papieru. Ukraińcy zaangażowali się w konflikt z Rumunią o Mołdawię (Besarabię), a Rumunia to wszak koalicjant Ententy¹⁶, wyęźłali także swoje siły w walce z Polską o Galicję Wschodnią i Wołyń, a kiedy w kwietniu 1919 r. Armia Czerwona dotarła do Zbrucza, państwa Ententy upoważniły (25 VI 1919) Polskę do zajęcia Galicji Wschodniej po rzekę Zbrucz.

¹⁵ I. Daszyński, *Pamiętniki*, t. 2, Warszawa 1957, s. 295-297.

¹⁶ Rumunia, koalicjant Ententy, miała po wojnie otrzymać Besarabię jako rekompensatę za południową Dobrudżę. W końcu w Mołdawii zwyciężyła opcja pełnej integracji z Rumunią (XII 1918), co zostało uznane w traktacie pokojowym z Rumunią (7 V 1918) i w traktacie z Sévres (10 VIII 1920) oraz co uznały państwa Ententy (19 V 1922).

Traktat brzeski z Rosją

Wynegocjowana w Brześciu wersja traktatu stanowiła, iż Rosja zrzeka się zwierzchnictwa nad terenami położonymi na zachód od linii zaczynającej się nad Zatoką Ryską (z pozostawieniem Rygi na zachód od tej linii) i biegnącej dalej wzdłuż Dźwiny, następnie na wschód od Wilna, wzdłuż Niemna i dalej na południe do Rokitna. Skutkiem odmowy przez stronę rosyjską podpisania wynegocjowanego traktatu i braku odpowiedzi na niemieckie ultimatum było wznowienie (18 II 1918) ofensywy wojsk państw centralnych przy całkowitym braku oporu resztek wojsk rosyjskich („armia nie chce walczyć i nikt jej nie zdoła do tego zmusić” (...) „nasze wojska po prostu uciekały”)¹⁷. „Żeby ostatecznie utrwalić władzę radziecką, trzeba było położyć kres wojnie”¹⁸. Nowe warunki niemieckie były jeszcze trudniejsze niż przed zerwaniem rozmów, bo m.in. obejmowały żądanie oddania także terenów zajętych po wznowieniu działań wojennych 18 II 1918 r. Rosja zrzekła się Polski, Litwy, Łotwy, Estonii, Finlandii, Białorusi i Ukrainy, które miały przejść pod kontrolę Niemiec; w Europie linia graniczna miała bieć od Zatoki Fińskiej do Rostowa nad Donem. Na Zakaukaziu Rosja miała wycofać wojska z okręgów Ardahan, Kars i Batumi, co w praktyce miało być oddaniem tych terenów na rzecz Turcji. Łącznie było to ok. 1 mln km². Nadto Rosja miała przeprowadzić demobilizację oraz uznać traktat państw centralnych z Ukrainą. Lenin – mimo ogromnych oporów w łonie KC partii¹⁹ – swoim autorytetem wśród towarzyszy doprowadził do zawarcia (3 III 1918) pokoju tzw. brzeskiego i jego ratyfikacji.

Rosja oraz Niemcy zawarły 27 sierpnia 1918 r. w Berlinie²⁰ porozumienie uzupełniające traktat brzeski. Zapadły tam ważne decyzje tak o charakterze polityczno-ustrojowym, jak też finansowe. Rosja zrzekła się zwierzchnictwa nad Estonią oraz Inflantami (art. 7); wyraziła zgodę (art. 13) na uznanie przez Niemcy niepodległości Gruzji (która już wcześniej znalazła się pod faktycznym protektorem Niemiec), zaś Niemcy zobowiązały się nie popierać agresywnych akcji tureckich na Kaukazie oraz nie popierać stanowienia odrębnych organizmów

¹⁷ W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 35, Warszawa 1988, s. 359, 371.

¹⁸ *Historia wszechzwiązkowej komunistycznej partii (bolszewików). Krótki kurs*. Warszawa 1948, s. 243.

¹⁹ W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 36, Warszawa 1988, s. 90-118; zob. też M. Malia, *O rewolucji rosyjskiej. Wykłady paryskie*, z przedmową A. Besançon, tłum. Ł. Maślanka, Warszawa 2017, s. 186.

²⁰ *Русско-германский добавочный договор к Мирному договору между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией – с другой, 27 августа 1918 г.*, https://histdoc.net/history/ru/dobavochnyi_dogovor_1918.htm, 5 IV 2018; *Документы внешней политики СССР*, Т. 1. (7 ноября 1917–31 декабря 1918 г.) – Москва 1959, № 319; Supplementary treaty (text in German and English) to the Treaty of Peace between Russia and the Central Powers. Signed at Berlin, 27 August, 1918 w: https://histdoc.net/history/events_of_1918.html (27.07.2018); Texts of the Russian “Peace” (with Maps). Confidential For Official Use Only, Washington Government Printing Office 1918, <https://searchworks.stanford.edu/view/3056305> (06.05.2019).

państwowych na terenie Rosji (art. 4). Nadto Rosja odstępowała $\frac{1}{4}$ wydobycia ropy bakijskiej, jak też zobowiązała się wypłacić Niemcom ogromną wówczas sumę 6 miliardów marek za mienie wywłaszczone lub zniszczone obywatele niemieckich w Rosji. Porozumienie uzupełniające było wówczas spektakularnie największym sukcesem imperializmu niemieckiego: m.in. dla Niemiec stworzyło nieskrępowaną możliwość budowania niemieckiego państwa bałtyckiego²¹ z terenów Estonii, Łotwy i Litwy. Faktycznie znaczenie porozumienia sierpniowego było niewielkie, gdyż wojna już się kończyła nie po myśli Niemiec i „czterwona” Rosja wkrótce ogłosi traktat brzeski za nie obowiązujący.

Komentując skutki polityczne traktatu brzeskiego Michał Römer w swoim dzienniku już 4 marca 1918 r. zapisał z cechującą go polityczną przenikliwością: „Wielka nowina: pokój z Rosją podpisany.(...) Rosja nadal wojować nie jest w stanie, ale w stosunku do zagadnień na Wschodzie, do całego imperium okupowanego, do wszystkich tych tworów państwowych, które się na tych bezmiarach wschodniej Europy od Oceanu Lodowatego aż po Morze Czarne wykluwają jak pisklęta z jaja wojny, pokój ten nic jeszcze nie ustala i nic nie rozwiązuje. Wszystko tu pozostaje po dawnemu *in statu nascendi*, nieokreślone i fermentujące, pod ciężką nadal łapą okupacji niemieckiej, pod niemiecką wolą, której pazury boleśnie wbijają się w ciało tych ludów, a apetyty tchną wciąż groźbą wszelkich możliwości”²².

Warto zauważyć, że w wyniku traktatu brzeskiego (art. 8) znajdujący się na terytorium podległym władzy rosyjskiej jeńcy armii państw centralnych powinni stać się wolni²³. Miało to istotne znaczenie m.in. przy tworzeniu Korpusu Czechosłowackiego, który odegrał ważną rolę w toku rosyjskiej wojny wewnętrznej.

Traktat brzeski z Rosją stanowił, iż Rosja ma wycofać swoje wojska nie tylko z terenów Imperium Osmańskiego zajętych w czasie wojny, lecz także z okręgów Kars, Ardahan i Batumi, które zostały oderwane od Turcji i przyłączone do Rosji na mocy postanowień kongresu berlińskiego z 1878 r. Enver Pasza przedwcześnie wydał wojskom rozkaz wymarszu i zajęcia wspomnianych terytoriów. Nadto pokój brzeski na Kaukazie dawał Imperium Osmańskiemu praktycznie wolną rękę w ułożeniu miejscowych stosunków polityczno-ustrojowych²⁴. Marsz wojsk

²¹ Bliżej zob. zwłaszcza J. Pajewski, op. cit., s. 304, passim; T. Paluszyński, *Walka o niepodległość Łotwy 1914–1921*, Warszawa 1999, s. 101; I. Kolendo, *Łotwa. Zarys dziejów narodu i państwa. Od czasów najdawniejszych do początku XXI wieku*. Łódź 2014, s. 101; zob. też W. Borodziej, M. Górny, *Nasza wojna*, t. 2: *Narody 1917–1923*, Warszawa 2018, s. 98–103.

²² M. Römer, op. cit., s. 553–554.

²³ Szacuje się, że w marcu 1918 r. było ok. 170 tys. jeńców niemieckich i ok. 2 100 tys. jeńców armii austro-węgierskiej. D. Radziwiłłowicz, *Rola Korpusu Czechosłowackiego w wojnie domowej w Rosji*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2010, z. 1, s. 120.

²⁴ Art. 4 traktatu z 3 marca 1917 r. pomiędzy Niemcami, Austro-Węgrami, Bułgarią i Turcją z jednej strony a Rosją z drugiej strony: „Rosja zrobi wszystko ze swej strony, by zapewnić natychmiastową ewakuację prowincji wschodniej Anatolii i jej pełnoprawnego powrotu do Turcji. Dystrykty

tureckich na Zakaukaziu skutkowało tym, iż 20 września 1918 r. rząd radziecki oświadczył, że traktat brzeski w części odnoszącej się do Turcji uważa za nieobowiązujący²⁵. W stosunku do zdruzgotanego już Imperium Osmańskiego nawet bardzo słaba Rosja mogła sobie na taki ruch pozwolić. Dla Turcji to był już koniec wojny: upadł rząd młodoturecki, a 30 października 1918 r. Turcja podpisała rozejm w Mudros²⁶. Ujęty w rozejmie z Mudros²⁷, a potem w traktacie z Sèvres²⁸ rozbiór Imperium Osmańskiego planowany był i zrealizowany miał

Erdehan, Kars i Batumi zostaną w podobny sposób i bezzwłocznie opuszczone przez rosyjskie wojska. Rosja nie będzie się wtrącać w reorganizację narodowych i międzynarodowych stosunków tych dystryktów, ale pozostawi ludności tych dystryktów sprawę przeprowadzenia tej reorganizacji w zgodzie z sąsiadującymi Państwami, w szczególności z Turcją.” <http://tnke.home.pl/armianiemiecka/Dokument/1918b.htm> (28.10.2017). Zob. też bliżej na ten temat W. Materski, *Georgia rediviva. Republika Gruzińska w stosunkach międzynarodowych 1918–1921*, Warszawa 1994, s. 40–41; P. Olszewski, *Polityka bolszewików wobec niepodległej Gruzji w latach 1918–1921*, „Dzieje Najnowsze” 1997, t. 29, z. 3, s. 29–30; idem, *Uwarunkowania historyczne i dzieje nowożytnego regionu na tle europejskim*, [w:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 4: *Armenia, Azerbejdżan, Gruzja*, red. M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, K. Latawiec, Lublin 2013, s. 52; idem, *Polityka Ententy wobec Zakaukazia 1918–1921 (Zarys problematyki)*, „Acta Universitatis Lodzianis, Folia Historica” t. 59, 1997, s. 25; także A. Lityński, *Między „białym” a „czerwonym” imperium. Narody w Rosji 1917–1922*, Sosnowiec 2019, s. 36.

25 J. Pajewski, op. cit., s. 393–394; J. Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 288; P. Olszewski, *Polityka bolszewików...*, t. 29, z. 3, s. 10; zob. też W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie...*, s. 186.

26 *German History in Documents and Images. Mudros Agreement: Armistice with Turkey (October 30, 1918)*, t. 6, Weimar 1918/19–1933.

27 Podyktowane Turkom na brytyjskim okręcie wojennym w Mudros warunki rozejmowe były nie tylko twarde, lecz wręcz druzgocące. Natomiast w obszarze Zakaukazia było zupełnie inaczej: wojska tureckie miały wycofać się do linii granicznej z 1914 r., a więc bez strat terytorialnych. Był to jednak na razie tylko rozejm. Zwycięscy kapitaliści przystąpili do dzielenia łupów: dwa dni po zawarciu rozejmu z Niemcami (13 XI 1918) wojska brytyjskie opanowały cieśniny czarnomorskie i wkroczyły do Stambułu; w kilka miesięcy później wojska greckie wylądowały w Izmirze (z zamiarem stworzenia drogą faktów dokonanych Wielkiej Grecji), zaś włoskie w południowej Anatolii. Anglicy z Francuzami ścigali się w zajmowaniu południowych terenów byłego imperium: m.in. Iraku, Palestyny, Syrii, krajów arabskich. Zgodnie z wizją Wilsona miała powstać Wielka Armenia (w planach było przyznanie jej sześciu prowincji byłej Turcji); powstać miał także autonomiczny, a w przyszłości prawdopodobnie niepodległy Kurdystan. *Historia Kurdystanu*, na portalu przedstawicielstwa w Polsce Rządu Regionalnego Kurdystanu, <http://poland.gov.krd/about-kurdistan/history-of-kurdistan/?lang=pl> (08.01.2018). O pracach dużego zespołu dla przygotowania 14 punktów Wilsona zob. szczegółowo A. Mania, *Europa Środkowa w celach polityki USA w latach I wojny światowej. 14 punktów prezydenta Wilsona*, [w:] *Państwa europejskie na drodze do niepodległości (w drugiej połowie XIX i XX wieku). Studia ofiarowane Profesorowi Marianowi Zgórniakowi*, red. I. Stawowy-Kafka, W. Rojek, Kraków 1903, s. 159–176.

28 Jak wiadomo, 10 sierpnia 1920 r. w Sèvres pod Paryżem przedłożono Turcji warunki traktatu pokojowego; przedstawiciele tureccy go sygnowali. Na jego mocy Turcja miała utracić trzy czwarte swojego dotychczasowego terytorium. Wielka Brytania otrzymywała jako terytorium mandatowe Arabię, Mezopotamię, Palestynę oraz Mosul; Francja mandaty nad Syrią oraz Cylicją; Grecja miała otrzymać Trację Wschodnią z Półwyspem Gallipoli oraz Smyrnę (Izmir), w której po pięciu latach miał odbyć się plebiscyt; Włochom miał przypaść ogromny obszar południowo-wschodniej Anatolii od Adalii (Antalya) do Konyi; na południu miał powstać Kurdystan cieszący się autonomią, a na wschodzie niepodległa Wielka Armenia, której ostateczne granice miały być poddane pod arbitraż

być bez udziału Rosji bolszewickiej, ale przez państwa „imperialistyczne”, które dla „czerwonej” Rosji były wrogami. Lenin (VI 1920) pisał: „traktat wersalski sławetnych demokracji zachodnich jest jeszcze okrutniejszym i podlegszym aktem przemocy w stosunku do narodów słabych niż brzeski traktat niemieckich junkrów i kajzera.”²⁹ Twórcy systemu wersalskiego byli wrogami tak dla Turcji, jak i dla „czerwonej” Rosji.

Po listopadzie 1918 r.: dalszy ciąg Wielkiej Wojny w Europie

Po listopadzie 1918 r. zwycięzcy zachodni alianci zawarli z pokonanymi imperiami najpierw rozejmy³⁰, a potem negocjowali traktaty³¹. Wśród zwycięzców nie było oczywiście Rosji. Natomiast już w 48 godzin po podpisaniu rozejmu zachodnich aliantów z Niemcami bolszewicy wypowiedzieli traktat brzeski³² i wkrótce ruszyli na zachód w imperialnym pochodzie.

Był to czas, gdy bolszewicy absolutnie wierzyli w bliskość rewolucji proletariackiej stopniowo we wszystkich krajach kapitalistycznych, z Niemcami w pierwszej kolejności. Banalne było, że rewolucji trzeba pomóc, toteż zainteresowanie bolszewików skupiło się na tym właśnie kierunku uderzenia. Zyskały na tym narody i kraje północno-wschodniej Europy. Miały one nadto to szczęście, że po 18 lutego 1918 r. wszystkie znalazły się najpierw w zasięgu wojsk niemieckich, zaś później w wyniku traktatu brzeskiego i protokołu uzupełniającego (27 VIII 1918) w politycznej strefie wpływów niemieckich, a traktat wersalski wykazał elastyczność w sprawie wycofania wojsk niemieckich z Ober-Ostu. W dodatku Niemcy w Berlinie i Niemcy bałtyccy zamierzali związać Nadbałtykę z Rzeszą. Na mocy zaś tajnej konwencji brytyjsko-francuskiej (23 XII 1917,

---

prezydenta USA Wilsona. Ciesniny planowano zdemilitaryzować i zapewnić swobodną żeglugę. Tylko Rosja – oczywiście – nie miała nic otrzymać, a przecież na początku wojny carska Rosja z poważnymi szansami reflektowała na Stambuł. Zbrodniarze mieli zostać osądzeni. Ponadto Turcja miała utrzymywać armię nie większą niż 50 tys. żołnierzy, miała wydać aliantom niemal całą flotę; zlikwidować fortyfikacje w cieśninach. The Treaty of Sèvres, 1920 (from: *The Treaties of Peace 1919–1923*, t. 2, Carnegie Endowment for International Peace, New York, 1924.) WWI Document Archive > Conventions and Treaties > Peace Treaty of Sèvres > Section I, Articles 1–260, [w:] https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Section_I_Articles_1_-_260 (29.10.2017); zob. też J. Reychnan, *Historia Turcji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 291–292; M. Bankowicz, [w:] *Historia polityczna świata XX wieku. 1901–1945*, red. M. Bankowicz, Kraków 2004, s. 149; M. Tanty, *Balkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Warszawa 2003, s. 124.

²⁹ W. Lenin, *Dzieła wybrane*, t. 2, Warszawa 1949, s. 771 (szkic też na II Kongres Międzynarodówki Komunistycznej).

³⁰ Najpierw z Bułgarią (29 IX 1918), potem z Imperium Osmańskim (30 X 1918); z Austro-Węgrami (4 XI 1918); z Niemcami 11 XI 1918.

³¹ 28 czerwca 1919 r. z Niemcami w Paryżu; 10 września 1919 r. z Austrią w Saint-Germain; 27 listopada 1919 r. z Bułgarią w Neuilly; 20 czerwca 1920 r. z Węgrami w Trianon; 10 sierpnia 1920 r. z Turcją w Sèvres. (Zmieniono go częściowo w Lozannie w 1923)

³² *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 166–167.

Clemenceau-Milner)³³ kraje nadbałtyckie znalazły się w brytyjskiej strefie wpływów obszaru byłej Rosji i w rezultacie na Bałtyk wpłynęła i u wybrzeży wspomnianych krajów krążyła i cumowała silna marynarka brytyjska, dostarczająca także zaopatrzenie wojskowym walczącym o swoją niepodległość narodom. Prześledźmy błyskawicznie wydarzenia.

Niepodległość **Finlandii** jako republiki proklamował parlament fiński 6 XII 1917 r., a już na początku 1918 r. uznały to sowiecka Rosja³⁴, Niemcy, Francja, wkrótce inne kraje. Niezwłoczne uznanie niepodległości Finlandii przez „czerwoną” Rosję było spełnieniem kategorycznego żądania niemieckiego w czasie rokowań brzeskich. Próba komunistycznego przewrotu została zlikwidowana przez siły gen. Carla Mannerheima przy pomocy wojska niemieckiego. 14 X 1920 – gdy bolszewicy byli w beładnym odwoście w wojnie z Polską – zawarto sowiecko-fiński traktat pokojowy³⁵. **Estończycy** proklamowali niepodległość 23–24 II 1918, zaś wojska sowieckie zaatakowały Estonię już 22 XI 1918, a Rada Komisarzy Ludowych uznała (7 XII 1918) niezawisłość (независимость) Estońskiej Radzieckiej Republiki³⁶. Po ciężkiej wojnie – przy wspomaganii przez flotę brytyjską – zawarty został (2 II 1920) sowiecko-estoński traktat pokojowy³⁷. Analogicznie działo się na **Łotwie**, która ogłosiła niepodległość już 18 XI 1918, miesiąc później na bagnietach Armii Czerwonej ogłoszono ustanowienie władzy radzieckiej na Łotwie³⁸, RKL uznała независимость Radzieckiej Republiki Łotwy³⁹, a w 3 dni później Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy [WCKW] ogłosił łącznie uznanie radzieckich republik Estonii, Łotwy i Litwy⁴⁰. Siłami niemieckimi oraz wspólnym uderzeniem wojsk łotewskich i polskich wyparto bolszewików. Zawarto rozejm (I 1920), a następnie (11 VIII 1920) traktat pokojowy⁴¹. **Litwa** rzeczywiście próbowała schronić się

33 W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. 2: 1914–1939, Londyn 1956, s. 99.

34 Rada Komisarzy Ludowych podjęła stosowną uchwałę 18/31.12.1917 r.; uchwała zatwierdzona została przez WCKW 4.1.1918 r. (22.12.1917 r.). Zob. *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 36; zob. też *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 91.

35 *Мирный договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Финляндской Республикой*. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. № 71 от 1 декабря 1921 г. № 573, <http://istmat.info/node/46847> (06.05.2019).

36 Zob. *История советской конституции. Сборник документов 1917–1957...*, s. 94–96.

37 *Мирный договор между Россией и Эстонией*. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г., № 7 от 9 февраля 1920 г., № 44, <http://istmat.info/node/40940> (06.05.2019).

38 *Манифест Советского правительства Латвии*, [w:] *История советской конституции. Сборник документов 1917–1957...*, s. 99–101.

39 *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 102.

40 *Ibidem*, s. 103.

41 *Мирный договор между Россией и Латвией*. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г., № 95 от 18 декабря 1920 г., № 514. <http://istmat.info/node/42837> (06.05.2019).

pod protektorat Niemiec, o co Rzesza się starała. Wspomniany M. Jałowiecki m.in. pisał: „Litwę zaś przedstawiano [Niemcy – A.L.] nam jako jedyną bezpieczną wyspę wśród rozszalałego morza, Litwę zabezpieczoną potężnym puklerzem niemieckim”⁴². Jednak nie przeszkodziło to bolszewikom w zastosowaniu swojego szablonu postępowania także na Litwie: 22 XII 1918 r. RKL uznała niezależność Radzieckiej Republiki Litewskiej, co potwierdził WCKW⁴³, ale już wkrótce proklamowano (27 II 1919) utworzenie Radzieckiej Socjalistycznej Republiki Litwy i Białorusi. Wiosną i w lecie 1919 r. wojsko polskie opanowało Wileńszczyznę i Mińsk; władza sowiecka na Litwie i Białousi przestała istnieć. Kiedy wojska sowieckie były pod Warszawą, zapadła w Moskwie decyzja i proklamowana została (1 VIII 1920) Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka⁴⁴. Pomysł wspólnej sowieckiej republiki litewsko-białoruskiej ostatecznie zarzucono. Dalsze losy Białorusi były wynikiem wojny sowiecko-polskiej i traktatu ryskiego⁴⁵.

W toku letniej 1920 r. ofensywy sowieckiej przeciw Polsce (12 VII 1920) w Moskwie została podpisana sowiecko-litewska umowa⁴⁶; nazwaną ją traktatem pokojowym⁴⁷. W tajnych załącznikach **Litwa** wyrażała zgodę na wkroczenie Armii Czerwonej na terytorium Litwy i pozostawanie tam przez czas bliżej niesprecyzowany⁴⁸. „Kiedy tylko Litwini wyczuli, że Armia Czerwona odnosi zupełnie wyraźne powodzenia, ich stanowisko neutralne natychmiast zmieniło się na wrogie w stosunku do Polski. Oddziały litewskie uderzyły na polskie siły (...). Szybki ruch oskrzydający korpusu konnego i pomoc wojska litewskiego odcięły północnej armii polskiej linię odwrotu (...)” – pisał Michaił Tuchaczewski⁴⁹. Komunistyczny przewrót na Litwie był już przygotowany, ale nie zdążono go zrealizować wobec błyskawicznej kontrofensywy polskiej i rozsyпки wojsk bolszewickich.

⁴² M. Jałowiecki, op. cit., s. 400, passim.

⁴³ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 96-99, 102-103; *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 176-177.

⁴⁴ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 125-127; *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 235-237.

⁴⁵ Zob. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991 czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*, wyd. 3, Warszawa 2017, s. 78-79.

⁴⁶ Tekst umowy zob. *Lithuania and Soviet Government of Russia - Peace Treaty and Protocol, signed at Moscow, July 12, 1920* [1920]; League of Nations Treaty Series, Ser. 2, w: <http://www.worldlii.org/cgi-bin/sinodisp/int/other/treaties/LNTSer/1920/2.html?query=Lithuania> (31.03.2018); także *Мирный договор между Россией и Литвой. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. № 96, Nr 515*. <http://istmat.info/node/42839> (06.05.2019).

⁴⁷ Szczegóły i krytyczne omówienie treści umowy wraz z tajnym załącznikami, a także dyskusje w parlamencie litewskim w toku ratyfikacji zob. J. Wołkonowski, *Niektóre polityczno-prawne aspekty pokojowej umowy między Litwą i Rosją z 12 lipca 1920 r.*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2015, t. XIV, z. 2, s. 327-338.

⁴⁸ J. Wołkonowski, op. cit., s. 331.

⁴⁹ M. Tuchaczewski, *Pochód za Wisłę*, tłum. A. Bogusławski, [w:] J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. 7, Warszawa 1937, s. 191.

Na Ukrainie zaś rok 1919 był „czasem zupełnej anarchii. Terytorium kraju rozpadło się na wiele obszarów oddzielonych od siebie i reszty świata”⁵⁰. Petlura podjął ostatnią próbę ratowania Ukrainy wiążąc się z Polską, ale było to znacznie spóźnione, a sam Petlura (URL) był już politycznym bankrutem.

„Nie mamy podstaw nie wierzyć, że kontrrewolucyjna przegroda między rewolucyjnym Zachodem a socjalistyczną Rosją zostanie wreszcie zmieciona”⁵¹. Tą przegrodą była Polska. Wojna bolszewicko-polska nie będzie tutaj omawiana, jako polskiemu czytelnikowi dobrze znana, a te gigantyczne i o światowych skutkach zmagania wymagają dużej literatury (która istnieje), a nie krótkich wzmianek. Jak wiadomo, wysiłek polski był skrajny. „[Żołnierze] nie narzekają (...) przyzwyczaili się nawet umierać. Jedna dominująca myśl w kolumnie: nie ma chleba”. A pod datą 19 X 1920 r. porucznik (później kapitan), kawaler *Virtuti Militari* i czterokrotnie Krzyża Walecznych, Władysław Broniewski w pamiętniku zapisał: „Jest więc zawieszenie broni. (...) Zakończenie działań wojennych jakoś nie zrobiło na mnie wrażenia – może dlatego, że dotąd w koniec wojny nie wierzę”⁵². W każdym razie po zakończeniu wojny bolszewicko-polskiej i zawarciu rozejmu (18 X 1920) w rozmowach pokojowych z Polską chodziło o przyszłość i granice nie Rosji *sensu stricto*, ale Ukrainy i Białorusi, przy czym Federacja Rosyjska oraz Ukraina występowały w rokowaniach samodzielnie i negocjowały układ na rzecz Białorusi. Białoruś w rokowaniach nie uczestniczyła⁵³ i nie można twierdzić – jak czynią to niektóre źródła rosyjskie⁵⁴ – iż Białoruś była reprezentowana przez Rosję. Białoruś nie była stroną traktatu. Obie układające się strony (Rosja i Ukraina z jednej i Polska z drugiej) wyraźnie jednak „uznają niepodległość Ukrainy i Białorusi” (art. II traktatu ryskiego, Dz.U. RP z 1921 r. nr 49, poz. 300)⁵⁵. Traktat ryski 17 III 1921 r. kończył Wielką Wojnę w Europie.

Po listopadzie 1918 r.: dalszy ciąg Wielkiej Wojny na Kaukazie i Zakaukaziu

Tymczasem na Kaukazie Północnym, a przede wszystkim na Południowym (Zakaukaziu) stały się wydarzenia ważne. Ujmując w telegraficznym skrócie,

⁵⁰ R. Pipes, *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2015, s. 139; zob. też *История отечественного государства и права*, cz. 2, red. О.И. Чистяков, Москва 2006, s. 90.

⁵¹ J. Stalin, *Dzieła*, t. 4, przekł. z wydania rosyjskiego przygotowany przez Instytut Marksa–Engelsa–Lenina przy KC WKP(b), Warszawa 1951, s. 178.

⁵² W. Broniewski, *Pamiętnik*, wybór i przedśłowie W. Broniewska, oprac., wstęp i komentarz F. Lichodziejewska, Warszawa 1984, s. 205–206.

⁵³ Zob. m.in. O. Łatyszonek, *Białoruskie elity polityczne wobec traktatu ryskiego*, [w:] *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Studia*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998, s. 289 i nast.

⁵⁴ *История отечественного государства и права...*, s. 155.

⁵⁵ Zob. też J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 42 i 136.

po rewolucji lutowej namiestnik Kaukazu – wielki książę Mikołaj Mikołajewicz Romanow – ustąpił z urzędu, zaś Rząd Tymczasowy ustanowił (22/9 III 1917) dla zarządzania regionem OZAKOM (Особый Закавказский Комитет – Osobyj Zakawkazskij Komitet) z siedzibą w Tyflisie. Upadek Rządu Tymczasowego i rozpadzenie przez bolszewików Zgromadzenia Ustawodawczego (19/6 I 1918) miało na Zakaukaziu ten skutek, że Komisariat Zakaukaski pod koniec stycznia zwołał Sejm Zakaukaski. Rozbieżności wśród narodów Zakaukazia były jednak duże. Rosja wojnę przegrała, a po traktacie brzeskim w istocie stała się sojusznikiem państw centralnych. Na wszystko nakładał się niebywały chaos. W toku zawilego rozwoju wydarzeń ostatecznie 22 IV 1918 r. Sejm Zakaukaski proklamował powstanie niepodległej **Zakaukaskiej Demokratycznej Federacyjnej Republiki [ZDFR]**. Nie przetrwała ona jednak wspomnianych rozbieżności i rozpadła się niewiele później niż miesiąc. Każdy z trzech narodów ZDFR próbował budować własne struktury. Gruzini od pewnego czasu prowadzili poufne rozmowy z Niemcami, którzy chcieli zatrzymać Kaukaz w swoich rękach, zaś turecką ekspansję ukierunkować na brytyjskie Indie⁵⁶. Pod patronatem Niemiec doszło do zawarcia porozumienia gruzińsko-tureckiego⁵⁷ i już w ten sposób Gruzja znalazła się pod faktycznym protektoratem Niemiec. Aby móc ten protektorat sformalizować, Gruzja musiała ogłosić niepodległość, co stało się 26 V 1918 r. Dwa dni później (28 V 1918) swoje powstanie jako niepodległe republiki proklamowały: Demokratyczna Republika Armenii oraz Demokratyczna Republika Azerbejdżanu.

Już 4 czerwca 1918 r. Turcja wymusiła na wszystkich trzech państwach podpisanie traktatu o pokoju i przyjaźni. Gruzja straciła dwa powiaty, ale Armenia została zredukowana do symbolicznej wręcz wielkości zaledwie 6,5 tys. km² i tylko islamscy pobratymcy z Demokratycznej Republiki Azerbejdżanu mogli czuć się usatysfakcjonowani.

Nadszedł listopad 1918 r. Już w 48 godzin po podpisaniu rozejmu zachodnich aliantów z Niemcami bolszewicy wypowiedzieli traktat brzeski⁵⁸ i wkrótce ruszyli na zachód w imperialnym pochodzie. Na Kaukazie i Zakaukaziu nie mniejszym aniżeli czerwona Rosja zagrożeniem dla republik regionu była biała Rosja, a zwłaszcza w pierwszych miesiącach 1919 r. SZPR Denikina, który m.in. rozbił próby tworzenia przez ludy Północnego Kaukazu swoich samodzielnych organizmów państwowych. W drugiej połowie 1919 r. i na początku 1920 r. „czerwoni” odnieśli pasmo sukcesów militarnych, rozbijając siły „białych” na

⁵⁶ R. Pipes, op. cit., s. 196; zob. też T. Świętochowski, *Russian Azerbaijan, 1905–1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press 1985, s. 127.

⁵⁷ Za cenę podziału Adżarii oraz Meschetii i Dżawachetii, których południowe części otrzymała Turcja, ta ostatnia wstrzymała działania wojenne przeciwko Gruzji. Gruzja zatrzymała części północne oraz okręg batumski. A. Furier, *Gruzja niepodległa – od monarchii do republiki*, Szczecin 2015, s. 135–136.

⁵⁸ *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 166–167.

wszystkich głównych frontach. Wówczas (27 IV 1920) silna 11. armia Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej [RCAC] zaatakowała Baku. W dwa dni później Wojenno-Rewolucyjny Komitet Azerbejdżanu ogłosił utworzenie niezawisłej Azerbejdżańskiej Republiki Radzieckiej⁵⁹. Natomiast próba komunistycznego przewrotu w maju 1920 r. została przez władze Demokratycznej Republiki Armenii stłumiona, zaś 11. armia RCAC musiała zostać przerwana na front polski.

Jak wspomniano poprzednio, rozbiór Imperium Osmańskiego, z którego sowiecka Rosja została wykluczona w konsekwencji separatystycznego pokoju brzeskiego, zbliżył do siebie oba kraje, dotychczas odwiecznych wrogów. Stosunki sowiecko-tureckie uległy szybkiej i zasadniczej zmianie po powstaniu ruchu narodowowyzwoleńczego Mustafy Kemala Paszy. Data ataku bolszewickiego na Azerbejdżan (27-29 IV 1920) nie była przypadkowa. Kilka dni wcześniej (23 IV 1920) w Turcji Mustafa Kemal Pasza uzyskał pełnomocnictwa faktycznie dyktatorskie i natychmiast zaproponował „czerwonej” Rosji nawiązanie stosunków dyplomatycznych i walkę z „wersalskim dyktatem” mocarstw zachodnich. Jest to w istocie przedłużenie I wojny światowej przez sojuszników państw centralnych. Kemalistom zależało na szybkich sukcesach, a te mogły przyjść tylko na terenie Zakaukazia, toteż siły tureckie wspierane przez Armię Czerwoną zaatakowały (23 IX 1920) małą Armenię. W prawie dwadzieścia lat później analogicznie postąpił Stalin z Hitlerem realizując pakt Ribbentrop-Mołotow. W niecałe dwa miesiące później (29 XI 1920) Komitet Rewolucyjny Armenii proklamował Armenię Socjalistyczną Republiką Radziecką⁶⁰, a sowiecki poseł w Erewaniu wręczył rządowi Demokratycznej Republiki Armenii ultimatum. W Erewaniu 2 grudnia 1920 r. podpisano układ między Republiką Armenii i RSFRR, który teoretycznie nosił charakter traktatu międzynarodowego, ale silnie wkraczał w wewnętrzne sprawy Republiki⁶¹. W dwa dni później do Erewania wkroczyły oddziały sowieckie.

16 III 1921 r. RSFRR zawarła z Turcją układ o przyjaźni, wymierzony w Wielką Brytanię i Francję. Na drugim końcu czerwonego imperium skończyła się wojna z Polską. Teraz kolej przyszła na Gruzję. Jak wiadomo, przed świtem 12 II 1921 r. silna 11. armia Armii Czerwonej (składająca się – jak to sam Sergo Ordżonikidze określił – w znacznym stopniu z „kryminalistów i bandytów”) uderzyła na Gruzję wychodząc z Armenii. 18 III 1921 r. rząd Demokratycznej Republiki Gruzji oraz członkowie akredytowanych przedstawicielstw drogą morską opuścili kraj. To był koniec nie tylko Demokratycznej Republiki Gruzji, lecz także w ogóle koniec niezawisłego kraju na Kaukazie i Zakaukaziu na siedemdziesiąt lat.

⁵⁹ *История советской конституции. Сборник документов 1917–1957...*, s. 122-123; *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 231-232.

⁶⁰ *История советской конституции. Сборник документов 1917–1957...*, s. 134-135; zob. też I.A. Исаев, op. cit., s. 631.

⁶¹ Tekst zob. [w:] R. Pipes, op. cit., s. 235.

W żadnym z zakaukaskich krajów bolszewicy nie doszli do władzy legalnie ani nawet siłami lokalnymi; wszędzie stało się to przy pomocy przysłanej z głębi Rosji Armii Czerwonej, która orężem zdławiła siły narodowe i pragnienia utworzenia niepodległego państwa. Sowiecki model zdobyczy terytorialnych polegał m.in. na opanowywaniu jednego kraju, by stał się on przyczółkiem do opanowywania następnego.

„Oprócz idei zła nie mogłem się dopatrzeć w bolszewizmie niczego. Liczba ideowych komunistów była zapewne bardzo nieznaczna, resztę stanowił element przestępczy, zwyrodniały, pozbawiony najmniejszych skrupułów, żądny krwi i morderstw. Z takiego środowiska, jak się przekonałem, wyrastała biurokracja bolszewicka. Nie można było się spodziewać ideowości w kręgach, gdzie sadyzm doszedł do niesłychanych rozmiarów, a demoralizacja stała się programem rządowym”⁶².

Taki był prawdziwy koniec Wielkiej Wojny. A może tylko 18-letnia przerwą?

Bibliografia

- Bankowicz M., [w:] *Historia polityczna świata XX wieku. 1901–1945*, red. M. Bankowicz, Kraków 2004.
- Borodziej W., Górny M., *Nasza wojna, t. 2: Narody 1917–1923*, Warszawa 2018.
- Broniewski W., *Pamiętnik*, wybór i przedślowie W. Broniewska, oprac., wstęp i komentarz F. Lichodziejewska, Warszawa 1984.
- Daszyński I., *Pamiętniki, t. 2*, Warszawa 1957.
- Figes O., *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, tłum. B. Hrycak, Wrocław 2009.
- Furier A., *Gruzja niepodległa – od monarchii do republiki*, Szczecin 2015.
- German History in Documents and Images. Mudros Agreement: Armistice with Turkey (October 30, 1918)*, t. 6, Weimar 1918/19–1933.
- Historia Kurdystanu*, na portalu przedstawicielstwa w Polsce Rządu Regionalnego Kurdystanu, <http://poland.gov.krd/about-kurdistan/history-of-kurdistan/?lang=pl> (08.01.2018). O pracach dużego zespołu dla przygotowania 14 punktów Wilsona.
- Historia wszechzwiązkowej komunistycznej partii (bolszewików). Krótki kurs*. Warszawa 1948.
- Hołubko W., Lityński A., *Na gruzach imperium. Ukraina po upadku cesarstwa rosyjskiego: od rewolucji lutowej 1917 do traktatu brzeskiego 1918*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2017, z. 1.
- Jałowicki M., *Na skraju Imperium i inne wspomnienia*, Warszawa 2017.

⁶² M. Jałowicki, op. cit., s. 379.

- Kolendo I., *Łotwa. Zarys dziejów narodu i państwa. Od czasów najdawniejszych do początku XXI wieku*. Łódź 2014.
- Kołąkowski L., *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988.
- Kukułka J., *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.
- Lenin W., *Dzieła wybrane*, t. 2, Warszawa 1949.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 35, 36, Warszawa 1988.
- Lithuania and Soviet Government of Russia – Peace Treaty and Protocol, signed at Moscow, July 12, 1920* [1920]; League of Nations Treaty Series, Ser. 2, [w:] <http://www.worldlii.org/cgi-bin/sinodisp/int/other/treaties/LNTSer/1920/2.html?query=Lithuania> (31.03.2018).
- Lityński A., *Między „białym” a „czerwonym” imperium. Narody w Rosji 1917–1922*, Sosnowiec 2019.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991 czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*, wyd. 3, Warszawa 2017.
- Łatyszonek O., *Białoruskie elity polityczne wobec traktatu ryskiego*, [w:] *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Studia*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998.
- Malia M., *O rewolucji rosyjskiej. Wykłady paryskie*, z przedmową A. Besançon, tłum. Ł. Maślanka, Warszawa 2017.
- Mania A., *Europa Środkowa w celach polityki USA w latach I wojny światowej. 14 punktów prezydenta Wilsona*, [w:] *Państwa europejskie na drodze do niepodległości (w drugiej połowie XIX i XX wieku). Studia ofiarowane Profesorowi Marianowi Zgórniakowi*, red. I. Stawowy-Kafka, W. Rojek, Kraków 1903.
- Materski W., *Georgia rediviva. Republika Gruzjińska w stosunkach międzynarodowych 1918–1921*, Warszawa 1994.
- Morawski W., Szawłowska S., *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006.
- Olszewski P., *Polityka bolszewików wobec niepodległej Gruzji w latach 1918–1921*, „Dzieje Najnowsze” 1997, t. 29, z. 3.
- Olszewski P., *Polityka Ententy wobec Zakaukazia 1918–1921 (Zarys problematyki)*, „Acta Universitatis Lodzianae, Folia Historica” 1997, t. 59.
- Olszewski P., *Uwarunkowania historyczne i dzieje nowożytnego regionu na tle europejskim*, w: *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 4: *Armenia, Azerbejdżan, Gruzja*, red. M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, K. Latawiec, Lublin 2013.
- Pajewski J., „*Mitteuropa*”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie I wojny światowej*, Poznań 1959.
- Paluszyński T., *Walka o niepodległość Łotwy 1914–1921*, Warszawa 1999.
- Pipes R., *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2015.
- Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski*, t.2: 1914–1939, Londyn 1956.
- Powszechna historia ustroju. Wybór źródeł*, wyd. A. Bereza, A. Fermus-Bobowiec, W.P. Tekely, W. Witkowski, Warszawa 2015.

- Radziwiłłowicz D., *Rola Korpusu Czechosłowackiego w wojnie domowej w Rosji*, „Prze-
gląd Wschodnioeuropejski” 2010, z. 1.
- Reychman J., *Historia Turcji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Römer M., *Dzienniki*, t. 3: 1916–1919, Warszawa 2018.
- Stalin J., *Dzieła*, t. 4, przekł. z wydania rosyjskiego przygotowany przez Instytut Mark-
sa–Engelsa–Lenina przy KC WKP(b), Warszawa 1951.
- Supplementary treaty (*text in German and English*) to the Treaty of Peace between Russia
and the Central Powers. Signed at Berlin, 27 August, 1918 w: https://histdoc.net/history/events_of_1918.html (27.07.2018).
- Świętochowski T., *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in
a Muslim Community*, Cambridge University Press 1985.
- Tanty M., *Bałkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Warszawa 2003.
- Tekst porozumienia pokojowego z Brzeźcia Litewskiego 3 marca 1918*, <http://tnke.home.pl/armianiemiecka/Dokument/1918b.htm> (28.10.2017).
- Texts of the Russian “Peace” (with Maps). Confidential For Official Use Only, Washing-
ton Government Printing Office 1918, <https://searchworks.stanford.edu/view/3056305> (06.05.2019).
- Texts of the Russian „Peace” (With Maps). Confidential For Official Use Only, Washing-
ton Government Printing Office 1918.
- The Treaty of Sèvres, 1920 (from: *The Treaties of Peace 1919–1923*, t. 2, Carnegie En-
dowment for International Peace, New York, 1924.) WWI Document Archi-
ve > Conventions and Treaties > Peace Treaty of Sèvres > Section I, Articles
1 – 260, w: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Section_I_Articles_1_-_260
(29.10.2017).
- Trocki L., *Moje życie. Próba autobiografii*, tłum. J. Barski i S. Łukomski, Warszawa 1930,
reprint Warszawa 1990.
- Tuchaczewski M., *Pochód za Wisłę*, tłum. A. Bogusławski, [w:] J. Piłsudski, *Pisma zbioro-
we*, t. 7, Warszawa 1937.
- Waldenberg M., *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee*. War-
szawa 1992.
- Wołkonowski J., *Niektóre polityczno-prawne aspekty pokojowej umowy między Litwą
i Rosją z 12 lipca 1920 r.*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2015, t. XIV, z. 2.
- Zieliński E., *System konstytucyjny Ukrainy*, Warszawa 2007.
- Голубко В., *Армія Української Народної республіки 1917–1918. Утворення та
боротьба за державу*, Львів 1997 // Golubko V., *Armia Ukraïns'koï Narodnoï
respubliki 1917–1918. Utvorennâ ta borot'ba za deržavu*, L'viv 1997.
- Документы внешней политики СССР*, т. 1. (7 ноября 1917 – 31 декабря 1918 г.)
– М.: Госполитиздат, 1959, № 319 // *Dokumenty vnešnej politiki SSSR*, т. 1. (7
ноâбрâ 1917 – 31декабрâ 1918 г.) – М.: Gospolitizdat, 1959, № 319.

- Исаев И.А., История государства и права России. 4-е издание, Москва 2016 // Isaev I.A., Istorîâ gosudarstva i prava Rossii. 4-e izdanie, Moskva 2016.*
- Історія держави і права України, Академічний курс, т. 1-2, ред. В.Й. Тацій, А.Й. Порожин, Київ 2000 // Istorîâ deržavi i prava Ukraïni, Akademičnij kurs, t. 1-2, red. V.J. Tacij, A.J. Porožin, Kiïv 2000.*
- История отечественного государства и права, cz. 2, ред. О.И. Чистяков, Москва 2006 // Istorîâ otečestvennogo gosudarstva i prava, cz. 2, red. O.I. Čistâkov, Moskva 2006.*
- История советской конституции (в документах) 1917–1956, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957 // Istorîâ sovet-skoi konstitucii (v dokumentah) 1917–1956, Gosudarstvennoe izdatel'stvo ũridičeskoj literatury, Moskva 1957.*
- История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1957 // Istorîâ sovet-skoi konstitucii. Sbornik dokumentov. 1917–1957, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1957.*
- Русско-германский добавочный договор к Мирному договору между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией – с другой, 27 августа 1918 г., https://histdoc.net/history/ru/dobavochnyi_dogovor_1918.htm (05.04.2018) // Russko-germanskij dobavočnyj dogovor k Mirnomu dogovoru meždu Rossiej, s odnoj storony, i Germaniej, Avstro-Vengriej, Bolgarij i Turcij – s drugoj, 27 avgusta 1918 g., https://histdoc.net/history/ru/dobavochnyi_dogovor_1918.htm (05.04.2018).*

STRESZCZENIE

Pierwszym traktatem pokojowym w I wojnie światowej był separatystyczny traktat Rosji bolszewickiej z państwami centralnymi. Zawarty został 3 III 1918 r. w Brześciu Litewskim. Podobny traktat (też w Brześciu Litewskim) zawarły państwa centralne z Ukrainą (9 II 1918). Miało to skutkować zatrzymaniem działań wojennych od Przylądka Północnego do Zakaukazia. Wywołało jednak liczne komplikacje polityczne. Nie wstrzymało działań wojennych w rejonie Kaukazu. Traktat brzeski był dużym sukcesem państw centralnych, ale jednak w kilka miesięcy później państwa centralne przegrały wojnę (najpóźniej listopad 1918 r.).

Rosja bolszewicka wykorzystała sytuację i już 13.11.1918 r. wypowiedziała separatystyczny traktat brzeski. Armia Czerwona ruszyła na zachód. Celem było zanieśenie rewolucji komunistycznej do Niemiec i innych krajów. Celem też było opanowanie wszystkich narodów (krajów), które były poprzednio częścią Imperium Rosyjskiego. Obroniły się kraje bałtyckie. Polska zatrzymała pochód do Niemiec (III 1921). Natomiast kraje Kaukazu zostały anektowane przez bolszewicką Rosję (III 1921). To był prawdziwy koniec Wielkiej Wojny.

SUMMARY

Truces and treaties of the Great War in the East

The first peace treaty in World War I was the separatist treaty between Bolshevik Russia and the Central Powers. It was concluded on March 3, 1918 in Brest Litovsk (Brześć Litewski). A similar treaty (also in Brest Litovsk) was made between the Central Powers and Ukraine (February 9, 1918). From North Cape down to Transcaucasia, military activities were meant to cease. However, the treaty instead resulted in many political complications. It also didn't hold back military activities in the Caucasus region. The Treaty of Brest-Litovsk was the Central Powers' big success, yet a couple of months later the Central Powers lost the war (the latest in November 1918).

Bolshevik Russia made use of the situation. On November 13, 1918 Bolshevik Russia terminated the separatist Treaty of Brest-Litovsk. The Red Army started moving west. The aim was to introduce the communist revolution to Germany and other countries. The goal was also to subjugate all nations (states) that were formerly a part of the Russian Empire. The Baltic states defended themselves and Poland stopped Germany (March 1921). The Caucasus states, however, were annexed by Bolshevik Russia (March 1921). That was the true end of the Great War.